

Horgas Bélának, Nacsinák Gergely Andrásnak és Tallár Ferencnek

A véletlen mint menedék

A tarka virágokkal teli tavaszi rét fűvén hanyatt fekvé csodáljuk a tejszínhabszerű felhőalakzatokat. Mi vagyunk Hamlet, aki tevét, menyétet, cethalat lát úszni az ég kékjén, és Polonius, aki bólogat, de csak hogy sürgessen és továbbhaladásra ösztökéljen. Bámuljuk a festék papíron szétterülő foltjait, s már látjuk is a vitatkozó alakot, aki balról a kép terébe hajol. Másutt egy arcél rajzolódik ki ellentmondást nem tűrően. Néhány ecsetvonás elég, hogy megerősítse őket létezésükben. Érmefeldobások nyomán lejegyzett véletlen dallamokat hallgatunk: előbb-utóbb megragad minket valamelyik, talán mert egy rég elfelejtett emléket idéz.

Nem a véletlen szeszélye, önkényes működése babonáz meg bennünket, hanem hogy agyunk makacsul mindenben mintázatokat keres: az értelemadás kényszere kikapcsolhatatlan. Jó a véletlen formák sugallatait követni, kapóra jönnek, mint szonettírónak a rímkényszer: elragadnak olyan tájakra, amerre eszünkben sem lett volna elkalandozni. Képzeletünk felhőjátéka nélkül leragadnánk, megfeneklenénk, rögzült sémáinkat ismételnénk. Az értelemadás mozzanata nélkül a véletlen érdektelen káosszá változik: egy taláalomra választott betűkből álló szöveg, ha végigtekintünk rajta, minden változatossága ellenére éppoly sivatagszerű, mintha kizárólag x-ekből állna.

A versforma „kényszerít; kihagyat, betoldat, hamisít, ordenaré közhelyekbe vonszol, óságos konformizmusokba, önmagunk elvesztésébe. Továbbá ihlet, segít, agyba vés, elbűvöl...”, írta Nemes Nagy Ágnes Formakényszer című tanulmányában, s mindezt bizvást elmondhatjuk a véletlen szerepéről is.

A kocka el van vetve

Egészen más azonban, ha a véletlenből az életet irányító elvet csinálunk.

Luke Rhinehart A Kockavető című regényének pszichiáter főhőse a szürke hétköznapok kényszerű szerepeit elunva úgy dönt, hogy kimenekül megszokásai börtönéből – mégpedig dobókockák segítségével. Akaratszabadságát bizonyítandó lerázza a szabad akarat, s a vele járó felelősség nyűgét: perverz alternatívákat állít fel, majd átadja magát a kocka szeszélyének. A kiszámított világ helyett a káoszt választja.

Ha oda az ars electi, mert nincs mi alapján választanunk, ha kiveszett belőlünk a mérlegelés képessége, a kételkedése (az ars dubitandi) ellenben nem, akkor a pusztító bőség és keserves ínség korában valóban csak a vakvéletlenre bízhatjuk magunkat.

Láttelep: egy kockavető monológja

Úszunk az árral. Hiábavalónak találjuk a gondolkodást: mennél többet gondolkodunk, annál kevésbé tudjuk, mit tegyünk. A döntéseink mögött meghúzódó érveket, mikor épp hajlandóak vagyunk rájuk pillantani, magunk is szárnalmasnak találjuk, de nem vagyunk már kíváncsiak saját motívumainkra se, nem érdekel, miért döntünk úgy, ahogy döntünk, a pszichológizálással ugyanis az égvilágon semmi sem oldódik meg, ítéleteinket utána sem tudjuk megalapozni, az elemzés, a mérlegelés soha nem ér véget: olyanok vagyunk, mint aki vásárlás előtt valamennyi forgalomban lévő digitális fényképezőgépet áttekinti és lehetőség szerint végig is próbálgatja, ám mire a fáradságos összehasonlítás végére ér, új modellek érkeznek vagy felmerül egy még nem vizsgált szempont.

Akkor már inkább a kocka.

A mélyebb megértés vágya nem visz sehová. Ahány teória, annyi zsákutca, s minden zsákutca mélyéről szirénhang búgja: „én, én, én vagyok a valóság”, de minket már hidegen hagy az ilyesféle ének. Tanácstalanságunk nem az információ hiányából, hanem a bőségéből fakad. Telítődünk. Már jó ideje nem akarunk semmit sem megérteni, csak azt kívánjuk, hogy szórakoztassanak – parányi lélekvesztőnkől figyeljük a közelgő dagályt, mely felénk emeli-sodorja a vihar tönkrezúzta csatahajó romjait. Akadnak ott, akik foggal-körömmel védelmezik igazságait – kapaszkodnak a szétesett hajó gerendázatának valamelyik elemébe, nehogy elsodorja őket az ár. Mások már sodródnak: hol ehhez, hol ahhoz kapnak rémületükben – igyekeznek valamiben hinni.

A legmulatságosabb előadást kétségkívül a politika színpadán nyújtják. Válogatott csepűrágók és paprikajancsik adják elő ezt a commedia dell' artét, ezt a végtelenbe nyúló szappanoperát: állandó csinnadrattával, műfelháborodásokkal, búgó hangú moralizálással, narcisztikus revü-betétekkel. Obszcén produkciójukért tapsot kapnak: a népszórakoztatás kötelességének eleget tettek. A mindent átható korrupció köztudott, látható, tapintható, nyíltan és szégyentelenül művelik: nem kivétel, hanem szabály, ezért nincs benne semmi érdekes. Fásult közöny övezi. A botrányokat csupán a sajtó festi elénk, hogy elfedje a tényt: már nincsenek botrányok.

A felzúdulások gerjesztése, vagy ha ez nem sikerül, szimulálása a politikai harc eszköze, a színdarab része. A politika színházában, ahol a színpad egyszerre van mindenütt és mindentől mérhetetlen távolságban, egyetlen néző sem tud felállni, hogy átrendezze a darabot, mert nincs hová nyúlnia. De minek is tenné tönkre saját szórakozását? Ha a miniszterelnök, akire átruházta a döntés felelősségét, olyan határozott, amilyennek az ember egy miniszterelnököt elképzel, az már tökéletesen elegendő – a commedia dell' arte színpadán archetípusok mozognak. A jó színész eltűnik a szerep mögött.

Mennyit kinlódunk, hogy feltérképezzük a világot, nemcsak a látható felszínét, hanem a mélységeit is – ahová az okok kutatásával jutunk! De annyiféle térkép van már forgalomban, hogy magunk sem tudjuk, melyiket választjuk: mind mást mutat. Már nem vesszük komolyan egyiket sem, és mindegyikben gyönyörködünk.

Nem térképek ezek, csak fantázia szülte rajzok.

Az eszmélet paradoxonai

A világ számunkra egyrészt közvetlenül adódik, másrészt létünk fenntartása érdekében tettekre késztet: a létbe bele kell illeszkednünk. Egyszerre vagyunk a világba vetett egzisztenciák, s mint tudattal rendelkező lények, a világ színtere: a hely, ahol a világ megtörténik. „Hogy mondhatod hát: Mutasd meg nekünk az Atyát? Nem hiszed, hogy én az Atyában vagyok s az Atya bennem?”, mondja Jézus Krisztus. Hasonló kettősség és egység ez is: a világban vagyunk, s a világ bennünk.

Világra eszmélésünk legtöbb paradoxona visszavezethető egy alapproblémára: olyan világról alkotunk képet, melynek magunk is részei vagyunk.

A továbbiakban világnak nevezzük tehát a lét egészét, mely számunkra töredékesen, de közvetlenül adódik, s valóságnak a világról alkotott gondolati modellt.

A világról alkotott képünk hiányos. Időben-térben korlátolt, észleleteiben redukált. Nem látunk át a falon, nem érzékeljük a radioaktivitást, a rádióhullámokat, nem halljuk az ultrahangokat. A világról alkotott képünk bizonytalan. Érzékeink térbeli és időbeli felbontása korlátozott: a nagyon apró tárgyakat, a nagyon lassú vagy nagyon gyors változásokat nem vesszük észre, és kiszolgáltatottak vagyunk a különféle érzékcsalódásoknak is, melyek természetesen éppúgy a világ jelenségei, mint a gondolataink.

Korlátainkat az állandó elemek és összefüggéseik felismerésével, gondolati modellek felállításával és ellenőrzésével kitégíthatjuk, így az érzéki tapasztalatok felszíni valóságától eljuthatunk a világ mélyebb (összefüggésekben gazdagabb) megismeréséhez. A természettudomány eljárása (ars) a módszeres észlelésen és a gondolati modellek következetes logikai és kísérleti ellenőrzésén alapszik.

Tapasztalataink elrendezése és értelmezése alapműködésünk, amely nem a tudomány szempontjai szerint zajlik, hanem kollektív alkotás, a nyelv rendszere szerint. Nem követhetjük folyton a tudományt, mert az a modellalkotás érdekében körülhatárolja tárgyait, a részt vizsgálja, nekünk viszont az érzékeinkre zuhogó világ egészére kell minden pillanatban válaszolnunk.

A gondolkodás az érzéki tapasztalatok mögé hatol, s a feltárt összefüggéseket igyekszik érzékletessé tenni: képet alkot róluk. Ezekből a világról rajzolt képekből áll össze a valóság, az értelmezett világ. Ha azt mondjuk, „a valóság az, ami a tudatunktól függetlenül létezik”, akkor nem arra gondolunk, ami érzéki formában közvetlenül adódik számunkra: a valóság csakis gondolati műveletek eredménye lehet – lehántani tapasztalatainkról mindazt, ami a tudatunktól függ, nem lehet másként, csakis reflexióval, azaz gondolkodással: érzékeink korlátozottsága, bizonytalansága, becsaphatósága csak a módszeres gondolkodás során válik nyilvánvalóvá. Ha tehát van, ami igazán a tudatunk terméke, akkor az épp a „tudatunktól függetlenül létező objektív valóság”. Igaz, a gondolati lépcsőket nem kell mindenkinek külön-külön végigjárni: a valóságot a nyelvvel együtt sajátítjuk el.

A tudományos megismerés célja ennek az objektív valóságnak a feltérképezése. Az objektív valóság tehát az, amit és ahogy a világból megmagyaráztunk magunknak.

Gondolkodás révén jutunk arra is, hogy amit érzékelünk, kevesebb, mint a világ, a valóság pedig több, mint amit közvetlenül érzékelünk. De a világ ettől még nem azonos a valósággal.

Amit érzékelünk, de nem tudunk a valóságon belül elrendezni, az irreális. Amire nincs magyarázatunk, az rejtélyes. A világ több, mint a valóság (ezért lehet benne egyáltalán irrealitás és rejtély). Valahányszor szembesülünk az érzékelésünk határain túlról érkező, kikutathatatlan eredetű üzenetekkel, megborzongunk: „Hogyha kiáltanék, ki hallana engem / az angyalok rendjéből? és ha netán a szívére / vonna hirtelen egyik: én belepusztulnék / az erősebb lét közelébe. Mert hisz a Szép nem más, / mint az iszonyu kezdete, mit még elviselünk”.

Determinizmus és szabad akarat

A megismerő része annak, amit megismer: a világnak. Az agyról alkotott legpontosabb modellel sem kerülhetünk saját hátunk mögé. Nem modellezhetjük a modellező rendszer egészét önmagán belül, mert a szembefordított tükrök végtelenbe nyíló folyosóján sosem jutunk a kijáratig. Nem számíthatjuk ki előre saját viselkedésünket. Ebből fakad az akaratszabadság kiolthatatlan illúziója.

Próbáljuk ki, igaz-e, hogy azt csinálunk, amit akarunk! Szabad elhatározásunkból emeljük fel a karunkat egy tetszőlegesen választott pillanatban! Mi történt? Az elhatározást cselekvés követte. De honnan jött az elhatározás? Miért épp akkor emeltük fel a karunkat? Nem tudjuk. Azért vagyunk szabadok, mert nem ismerjük (elvileg sem ismerhetjük) meghatározottságaink teljes körét. Ezért téves a determinizmus és szabad akarat szembeállítása.

Az ismeretlennek kiszolgáltatva élünk, mert az ismeretek bármily sűrű hálóját szőjük, a világ egy része szükségképp mindig kívül reked rajta. Ezért kiküszöbölhetetlen a világból a transzcendencia.

A valóságból viszont nagyon is kiküszöbölhető.

A valóság mint redukált világ

A világban tájékozódni – a túlélés feltétele. A tájékozódás szempontjai nem önkényesek: a túlélés követelménye alakítja ki azokat. Minden élőlénynek meghatározott módon reagálnia kell a világ változásaira, hogy életben maradjon. Amit a külvilág jelenségeiből érzékelni képes: számára az a világ. Az egysejtűnek a világot a táplálék, a közeg kémhatása és a különféle mechanikai benyomások érzékelése rajzolja ki, s vajmi kevés fogalma van a mellette elúszó halról – csupán a víz mozgását érzékeli. A hangya sem sokat tud az emberről, aki kishján eltaposta. Az egysejtűnek a hal, a hangyának az ember: a transzcendencia világa.

Létérdek a világ ismétlődő jelenségeiben felfedezni az állandóságot. Sőt, mint a fenti példák mutatják, nemcsak a jó és rossz, de már a lényeges és lényegtelen szétválasztása, azaz a jelenségek körülhatárolása is létérdekeinkből következett. A számunkra adódó világ minemősége tehát szoros kapcsolatban áll saját felépítésünkkel.

„...a valóság, élményeink és kutatásaink nyomán, mindig csak úgy bukkan elő, akárha üvegen át látnánk, mely részben keresztülengedi magán a tekintetet, részben viszont a belépillantót tükrözteti”, állapítja meg Ulrich, Robert Musil regényhőse, a szemlélet végső dezantrópomorfizálhatatlanságát.

Az ember gondolkodik: okok és következmények hálóját teríti a világra. Saját szempontjai szerint kihagy és elhanyagol: így jönnek létre a háló csomópontjai. Kihagy és elhanyagol akkor is, amikor némely csomópontokat összeköt. Még a legmódszeresebb eljárás, a tudomány sem követi végig az $A > B > B^* > B^{**} > \dots$ oksági láncot, hanem megáll egy ponton, másrészt az $A > C$, $A > D$, $A > E$ következményekkel sem foglalkozik, ha azok kívül esnek vizsgálódása körén.

A tudomány (vagy a gyakorlati tapasztalatok) technikába fordítása azt jelenti, hogy megszervezzük az A okok olyan együttállását (lehetőleg tömegesen), mely az általunk kívánt B következményhez vezet (lehetőleg tömegesen). Mint a fent vázolt sémákból látható, minden esetben fellépnek nem kívánt következmények is (szintén tömegesen), ami – legalábbis elvben – ismereteink és a technika állandó korrekcióját követeli.

A technikát alkalmazó ember a valóság körén belül maradván tör totális irányításra, s közben a valóság összefüggőnek megismert alkotóelemeiből épít maga köré mesterséges világot. Ha a világ kiismerhetetlen is, a valóság, definíció szerint, nem, hiszen épp az a rész, amit kiismertünk: a transzcendenciát a házfalakon kívül rekesztettük. Ennek a „fertőtlenített” és „varázstalanított”, kiszámíthatónak és tervezhetőnek gondolt, de valójában csak kiszámított és tervezett második világnak a felépítése azzal kecsegtet és fenyeget, hogy teljesen körbeöleli a benne élő embert, állítólag pusztán azért, hogy megkímélje a világ szeszélyeitől.

Redukció és sivatag

Jacques Ellul a technológiai társadalomról írott könyvében így fogalmaz: „A 19. század olyannyira jellemző tárgya, a gép, hirtelen betört egy társadalomba, mely politikai, intézményi és emberi szempontból nem volt erre felkészülve: az embernek legjobb tudása szerint kellett viselnie ennek következményeit.” A technikai gondolkodás szülte, a gép, a technikai gondolkodást egyben terjesztette is. Mert nemcsak a gép illeszkedett a társadalmi igényekhez, hanem fordítva, a társadalom életrendje és az emberek szemlélete is idomulni volt kénytelen a gép funkcióihoz. A gondolkodás egészének átalakulásával viszonylag rövid idő alatt megváltozott a szavak, a dolgok, az intézmények, a tettek jelentése és értelme, aminek következtében a régi formák tarthatatlanná váltak – minden felbolydult és mozgásba jött.

Ha a világ megismerhető – pontosabban, ha csak azt nevezzük világnak, ami megismerhető, tehát nem különböztetjük meg a világot a valóságtól –, akkor a kultúra transzcendencia felé forduló részei (amelyek épp a kapcsolattartást segítik a kiismerhetetlennel, a megismételhetetlennel, a fogalmak hálójából kicsúszó részekkel) – a költészet, a metafizika, a vallás – fölöslegesek. Ásatag ócskaságok, avított kacsatok, naftalinszagú, nevetséges relikviák, helyük a múzeumi tárlóban van, valahol a halcsont fűző és a bajszkötő között. Az emberiség hajdan a megismerhetetlennel tartott kapcsolattól remélt megváltást. Megváltás nincs, megoldás van: a technológia világa.

A technológia világában úgy látszik, hogy túlélésünk immár nem függ attól, milyen kapcsolatot ápolunk a transzcenciával, ami a technika nyelvén amúgy is kifejezhetetlen. Pedig a világ egészéhez fűződő viszonyunk (nem önmagában a tudásunk!) határozza meg létünk minőségét: olyan világban élünk, amelyet megteremtünk magunknak, s olyat teremtünk, amelyen viszonyban vagyunk – nem a „könyvezettel”, a „valósággal”, hanem a bennünket tartalmazó világgal.

A civilizátum mesterséges anyaméhében viszont úgy tűnik, nincs más teendőnk, mint egy racionális konstrukcióhoz alkalmazkodni, következképpen a gondolkodásnak-elmélkedésnek-bölcsekedésnek többé semmiféle tétje sincs: csapongó elménk játéka csupán. A létezés összefüggéseiből kiszakadt gondolkodás számára minden gondolat önkényes, felcserélhető, egyenértékű, minőség nélküli, mégpedig azért, mert nem függ össze az élet gyakorlatával, s így soha nem kerül mérlegre. Odavész az ars electi. Megjelenik a minőségétől megfosztott, funkció nélkül maradt, gyakorlattá nem váló tudás, és a tökéletesen denaturált, semleges adat: az információ. Ennek a redukciónak a következménye a megakönyvtárak és a világháló elborzasztó, bejárhatatlan sivataga,

ahol minden könyv, minden szó egy homokszem csupán, s egyik homokszem olyan, mint a másik: a jelentékenyt a jelentéktelentől nincs mi alapján elválasztani – minden kipereg ujjaink közül. A sivatag partján húzódik a vallási képzetek piaca, ahol kedvünkre válogathatunk, hiszen az egésznek életünk kereteire amúgy sincsen semmilyen befolyása: irreleváns. Nem az múlik rajta, milyen házban élünk, csak hogy milyen színű a fal – ami végső soron pusztán esztétikai kérdés. Sokkal fontosabb, hogy a minket megtartó gépezet rendben működjön. Ha leállna, nem lévén jártasak az öfenntartásban, tehetetlenül állnánk, szemközt a pusztulással.

Úgy tűnik, mintha már csak a civilizátum tényleges technikai előállításához és továbbfejlesztéséhez felhasználható tudásra volna szükség – elég ezen az egy ponton érintkezni a világgal, és az is szakemberek dolga.

A bölcsészkart bezárhatjuk.

A redukció ideológiája

A technika kiismerhető szabályok szerint alkot nekünk kiismerhető világot a kiismerhetetlen helyett: a természeti helyére a művit állítja. Ennek a technoszférának vagy civilizátumnak, második táplálónknak és oltalmazónknak éppúgy kiszolgálói és kiszolgáltottjai vagyunk, mint a természeti világnak, hiszen ez a kiismerhetőség az emberek többsége számára merőben elvi, másrészt a mai technológia hálózata éppoly áttekinthetetlen, mint a természeti világ, harmadrészt, mivel a technika szűklátókörű (épp ez a sikerének kulcsa), mindazok a tudomány vagy a kísérletező ész által mellékesnek ítélt következmények, melyektől – abbéli sürgető igyekezetében, hogy gyakorlattá váljon – eltekintett, a legkülönbözőbb utakon-módokon törnek felszínre: a legyűrhetetlen káosz erőiként.

A technokrata azonban ott áll a vártán: ő a tudomány apparátusával felfegyverkezett rendparti nyárspolgár: a rossz csak pusztá balszerencse, a romlás a véletlen, a káosz, az entrópia erőinek következménye: a kiszámított, a rendezett és uralt világ csak a jó forrása lehet. Aki valami jót lát abban, amit nem vontunk ellenőrzésünk alá, vagy rosszat fedez fel olyasmiben, ami hibátlanul és rendeltetészerűen működik, eretnek. A technológiai fejlődés felvet ugyan új problémákat, de rendre meg is oldja azokat – megcáfolva a riogatókat.

A technológia világa annak köszönheti létét, hogy a világ helyére a kiszámíthatóság egyetemes szisztémáját állítottuk. Kiadtuk Isten útját, s ez egyetemes felelősséget ró ránk. Ennek a világnak mi vagyunk a teremtője. A világból nem maradt más, csak megoldásra váró problémák halmaza, s ha e problémákat mind megoldottuk, akkor kész a második Teremtés, a földi Paradicsom.

A technokrata ideológia alaptétele szerint a technika az egyetemes jó forrása, s amit nem vont még ellenőrzése alá, az rossz és kiküszöbölendő: entrópia, zaj, zavar, mely akadályozza, hogy az ember számára az optimális világ felépüljön. Ha például a növények és állatok természetes génállománya számunkra nem kielégítő, javítunk rajta. A javítás a haladás, azaz a Jó forrása. A technika vezérlő eszménye a hatékonyság, ami a fejlesztésre is vonatkozik: mennél gyorsabban közeledünk célunkhoz, annál jobb. A nemesítés lassú: ma már közvetlenül a genomba törünk be, azt írjuk át. Aki a génmódosítást ellenzi, az a Jó felé haladást, a rossz kijavítását akadályozza, az, tudatosan vagy tájékozatlanságból, a rosszat képviseli. Hátramozdító vagy gonosz, vagy ostoba, vagy félrevezetett ember, aki pusztá megszokásból valami olyan tökéletlenre akar hagyatkozni, amelynek tökéletesítésére már vannak eszközeink.

A technokrata, ha lehet, nem hagyatkozik semmire, mindent tökéletesíteni akar és hatékonyabbá tenni: nem engedi át másnak a kezdeményezést.

Emiatt paradox módon az emberek egyre növekvő hányada szorul partvonalra, lesz a technológia haszonélvezője és elszenvédője: nincs más választása, mint átengedni a kezdeményezést: a technológiai haladás eredményeire kell hagyatkoznia, miként hajdan Isten akaratára.

A szcientifizmus és a technokrácia szerint minden ok megismerhető, s ha megismerhető, a kedvezőtlen események elháríthatóak, a kedvezőek előidézhetőek. Ezért kell állandóan az okokat keresni. Mindannyian az okkeresés bűvöletében élünk, s ha az okot nem lehet tudományos alapossgal feltárni, mint a hétköznapokban, akkor beérjük fantáziaképekkel is. S miként a tudománynak a technika a párja, a fantáziálásnak a mágia lecsúszott formája, a babonaság: ahol nem ismeri az okot, ott is talál és „tudományos” elhárító műveleteket végez. A technika kora, a túlméretezett egyetemes felelősség ekként kifejezetten kedvez a babonaságnak és a

nyomasztó teher továbbhárításának – nagyon jól tudjuk ugyanis, hogy magunk is okozatok lévén, nem lehetünk urai és okai mindennek: nem lehetünk istenek. A technikai civilizáció, miközben mindent uralni igyekszik, magára vonja a felelősséget és eltakarítja szem elől a következményeket: ezzel a fejlett országok átlagembereinek megteremti a lehető legfelelőtlenebb életvitel kereteit.

Gondolati síkon viszont nincs kiút: ha nincs transzcendencia, ha a világ azonos a valósággal, mégiscsak minden felelőség minket terhel (minden jóért és rosszért). Isten halála – elviselhetetlen. A „modern ember” nem tud megfelelni a modernitással rászakadt totális felelőségnek, és nem is akar – se a tömegeket szabályokkal és indirekt kényszerekkel kormányzó globalokrácia, se a tömegkommunikációban fuldokló tömegember. A globalokrácia a hatalmát akarja biztosítani, a tömegember pedig a felelőséget áthárítani és a szórakozásba merülni.

A tökéletesen megtervezett technikai világban nem marad semmi esetleges: a benne élő számára ezért kiszámítható és megbízható, ugyanakkor reménytelenül sivár, mechanikus, unalmas, és ellenszegülésre csábít. Inkább az irány nélküli lázadás: a kockadobás, a vakvéletlen, az action gratuite. Ha munkaalkalmak után vándorló, közösségből kiszakított, valamely képességére redukált és tárgyként kezelt az ember, akkor igénybevétele egyoldalú, élete egyhangú – megesik ilyenkor, hogy nem a működésben leli az örömét, hanem a tárgyából összerótt ellenséges világ működési zavaraiiban. Lesi a katasztrófákról szóló híreket, a civilizáció rendjének minden megbomlása felvillanyozza, mert ilyenkor az ígélet fényét látja pislákolni. Az apokalipszisben, a feltáulásban reménykedik – úgy érzi, csak az hozhat számára kiteljesedést.

A szubjektum oldalán egyre vonzóbbnak (mert a szabadulás egyetlen útjának) tűnik a bódulat, a részegség, a kábítószer, a módosult tudatállapot, a művileg előidézett kiszámíthatatlanság. S mi a helyzet az objektum oldalán? Az okok és következmények eltervezett szövedéke minduntalan felfeslik, s a tökéletesnek újrateremtett világ repedésein besűvít a borzongató szél: egyrészt a friss levegő, másrészt a valóságon túli világ, a soha fel nem mért, számon nem tartott következmények veszedelme.

A technokrata igyekszik a lyukakba, lékekbe azonnal dugót tölteni, s ha ez nem sikerül, a rendszert megbontó elemeket lényegtelenként mutatja be.

Determinizmus és káosz

Nem csak az tűnik véletlennek, amiről semmit sem tudunk: a nagyon összetett rendszer viselkedése, bár elvben kiszámítható, az avatatlan szemlélő számára véletlenszerűnek mutatkozhat. A nagyvárosok: dzsungel.

Ráadásul az elméleti fizika a múlt század második felében feltárta, hogy a véletlenszerűséghez a rendszernek még bonyolultnak sem kell lennie: a káosz rendkívül egyszerű matematikai összefüggésekkel leírható nemlineáris rendszerekben is fellép, s lényege az, hogy az időbeli viselkedést leíró megoldások a kezdőfeltételek legparányibb eltérése esetén is gyorsuló ütemben távolodnak egymástól. Mivel a fizikai rendszerek állapotát mindig csak véges pontossággal ismerjük, ezért a számított és a valós viselkedés fokozatosan elválik egymástól: a fizikai jelenség, noha determinisztikus, lefolyása hosszú távon megjósolhatatlan. Megfelelő paraméterek esetén ilyen például a rezgő lemezen vagy egymással szembe fordított lejtőkön pattogó golyó, a rugós vagy csuklós inga viselkedése.

A determinizmus és a káosz nem zárják ki egymást.

A végletekig racionalizált külső rend, mely az irányítás, az ellenőrzés vágyából született, egyben ennek a vágnak a beteljesíthetlenségét is mutatja. Nem lehet mindenre felkészülni, de meg lehet próbálni – az ad hoc korrekciók és kivételek viszont a rendszert nemlineárisá teszik: a rendteremtés néha káoszba fordul.

Hová tűnt a metafizika?

„Az ajtó élei sötétek, vörösrézből a sarkok. Borvörös bársonyszék állt a szobában, a fája barna mahagóni. De hiába állt ott mindez

a holmi, valahogy elferdült, megdőlt, majdnem fölborult, kiterjedése végtelen volt, értelme semmi. A férfi megnyomkodta a szemét, körülnézett, de nem a szemével volt a baj. A tárgyakkal. Most volt érvényes az, hogy előbb kell meglenni a beléjük vetett hitnek, mint maguknak a tárgyakkal; ha nem a világ szemével nézzük a világot, s már a szemünk előtt áll, akkor értelmetlen részletekre hull szét, s ezek a részletek olyan szomorúan külön élnek egymástól, mint a csillagok az éjszakában.”

Amikor eltaposunk egy hangyát, szétnyomunk egy almából előkunkorodó férget: mit tud az a hangya, az a féreg mirőlünk? És mit tudunk mi azokról az erőkről, melyeknek ki vagyunk szolgáltatva? Régebbi korok az emberéletekkel játszó istenek képzetét festették maguk elé. Racionális viszonyt csak az ésszel felfoghatóval, a valósággal tudunk kialakítani. Milyen viszonyt alakítsunk ki azzal, ami ennél több: a világgal, a lét egészével? Mert valamilyen viszonyt kénytelenek vagyunk kialakítani vele.

Emlékszünk még a filmre, melynek ez a kérdés állt a középpontjában? Tarkovszkij Solarisára?

Hannah Arendt írta az emberi állapotról, hogy aki cselekszik, mindig szembesülnie kell az előreláthatatlansággal és a visszafordíthatatlansággal.

A világ több, mint a valóság. Aki ezzel nem vet számot, nem veszi fel a kapcsolatot az ismeretlennel, és nem alakít ki valamilyen viszonyt vele, az vakon morzsolódik fel őrlőkövei közt.

A technokrata is kénytelen számot vetni az őt meghaladó világgal. Ám mindarra, amit (egyelőre) nem tud, nem sikerült kiismernie, modelleznie majd ellenőrzése alá vonnia, ami hálójának szeméin kicsúszik – tehát amivel a világ több, mint a valóság –, egyetlen szót tartogat: véletlen.

A technika eluralkodását kísérő létszemléleti változások a filozófiai és a művészi gondolkodást is felforgatták. A száműzött metafizika hol az élettanba olvadt be, mint – Határ Győző kifejezésével – „a neuroendokrin rendszer váladékolta 'érzelmek', 'szervedélyek' fogalmi ki- és lecsapódása”, hol a tulajdonképpen fölös kacatnak tűnő költészetbe.

A redukcionista felfogásban az „odaátról” kapott üzenetek forrásaként persze semmi egyéb nem képzelhető, mint az egyetlen, az egész metafizikát helyettesítő tartalom: a véletlen. A generált szonettek milliárdszámra ontó gép, a forgatható tárcsákkal állításokat szülő szerkezetek ma az életösszefüggésekből kiagyazódás, a teljes elidegenedés, kiüresedés és absztrakttá válás tünetei. A mechanikus gondolkodás sivatagának imamalmi ezek, melyek végső soron semmit sem csinálnak, homokot őrölnek homokká. Ami fent befolyik, ugyanaz távozik alul.